

Пилипенко Валентина

ДЕРЖАВНА ЕТНОПОЛІТИКА В УМОВАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ: ПРАВОВИЙ ТА КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Процеси демократизації в Україні та інших посттоталітарних державах супроводжуються етнополітичним ренесансом – піднесенням етнонаціональної самосвідомості та значної політизації націй та етнічних груп.

Останні виборчі кампанії – президентська 2004 р. та до Верховної Ради України 2006 р. – показали етнонаціональні розбіжності не тільки Сходу і Заходу України, а також етнополітичні проблеми Півдня. За даними останнього перепису населення в цьому регіоні проживає 130 націй і народностей, тому набирають ваги і повинні бути досліджені питання, пов'язані з процесом появи їх в межах нашої країни, участі поряд з автохтонним населенням в політичному, соціально-економічному та культурному розвитку держави.

На наш погляд, розробка соціально-орієнтованої етнополітики з урахуванням особливостей історичного розвитку регіонів допоможе прискорити демократичні процеси в Україні. Авторка доповіді ставить собі за мету на прикладі Півдня України проаналізувати стан національних відносин, деякі проблеми розвитку національних меншин, їх урахування в процесі формування регіональної національної політики.

Що стосується теоретичних засад та історіографії проблеми, то слід зазначити, що в своїх пошуках у вивченні міжетнічних відносин вітчизняні науковці спираються на цікаві концепції, теорії і школи, які виникли за кордоном. Зокрема, це ґрунтовно розроблені моделі асиміляції, “культурного плюралізму”, “центру – периферії та внутрішнього колоніалізму”,

проблеми взаємовідносин в поліетнічних суспільствах і державах, причини виникнення міжетнічних конфліктів тощо.

Разом з тим, українські вчені змогли на рівні західно-європейської політичної думки дати оригінальне визначення понять “етнонація” і “держава”, оцінити етнонаціональний поступ в Україні та інших країнах Європи. Без вивчення методологічних засад цих поглядів та праць сучасних дослідників не можна зрозуміти сутності етнодержавних процесів, що відбуваються в Україні на зламі століть.

Особливої уваги заслуговують праці з національно-державницьких питань видатного українського історика і політичного діяча М.С.Грушевського, який прагнув реалізувати свої концептуальні підходи на практиці у вирі політичного життя початку ХХ ст. Під його впливом українські депутати у II Державній думі домагалися автономії України, запровадження української мови в школі, суді, церкві. Очолюючи Українську Центральну Раду, він намагався нормалізувати відносини між етносами, був противником гноблення інших народів, його можна вважати засновником української етнополітики.

Говорячи про дві народності – українську і російську, М.С.Грушевський відзначав їх етнічну індивідуальність і особливості. Пропонуючи нові перспективи у книзі “На порозі нової України”, він зазначав, що українське життя повинно насамперед знайти себе, з’ясувати свої можливості, завдання і інтереси, брати для себе все, що може бути корисним.

Важливою складовою частиною концепції М.С.Грушевського була думка про те, що Україна існує не тільки для українців, а для всіх, хто живе на її теренах, а живучи – любить її, а люблячи – хоче працювати для добра краю і його людності, служачи їй, а не експлуатуючи себе. На його думку, державний уклад цивілізованих народів – це суверенний союз народу, який шляхом планової діяльності задовольняє індивідуальні, національні та загальнолюдські інтереси у напрямі послідовного розвитку суспільства. Ідея демократії у державно-національному питанні пронизувала проголошений М.С.Грушевським проект Конституції УНР.

Аналіз революційних подій 1917–1920 рр., причин поразки національних сил, теоретичне обґрунтування національних прав України, перспектив її політичного розвитку знайшли ґрунтовне висвітлення в працях Ю.Липи, С.Шелухіна, С.Рудницького, що вийшли в світ у 20–30-ті роки ХХ ст. Незважаючи на відмінність підходів, цих вчених об'єднує погляд на український народ як окрему етнічно-культурну спільність з багатими традиціями народоправства. Кожний з них вважає республіканську форму правління такою, що найбільше відповідає духові української нації та забезпечить участь широких народних мас в управлінні державою.

У радянські часи “класовий підхід”, “теорії” про поступове зникнення національних відмінностей, формування нової спільності “радянського народу” загальмували дослідження проблем національних відносин, етнодержавотворення.

В умовах незалежності в працях І.Ф.Кураса, В.Ф.Панібудьласки, А.Пономарьова, Ю.І.Римаренко, В.А.Смоля, О.І.Гуржія, Т.М.Рудницької та інших авторів¹ розкриті концептуальні підходи у трактуванні понять етнос, нація, етнічна група, історії етногенезу українців, співвідношенні етнічного та соціального в національному, сутності української національної ідеї тощо. Сучасне бачення цих проблем знайшло також відображення у “Малій енциклопедії етнодержавознавства”².

Гене́за державної етнополітики, її вплив на соціально-політичні процеси, національно-культурне відродження України в узагальнюючому вигляді розглянуті в роботі Д.С.Шелеста і М.М.Юрченка “Політико-правові основи етнодержавотворення в Україні”³. Цікавою є стаття М.Ларченка “Національні меншини. Правові запобіжники дискримінації”⁴, В.Котигоренка “Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 роках” та ін.⁵

Центром регіональних досліджень при Одеському філіалі Української Академії державного управління в 1996 р. була проведена регіональна науково-практична конференція “Сучасна етнокультурна та етнополітична ситуація на півдні

України і проблеми державного управління”. Видано дві частини матеріалів конференції – “Етнічна карта півдня України: Одеська область” і аналогічна карта по Херсонській області⁶. На базі Запорізького державного технічного університету відбуваються щорічні всеукраїнські конференції з проблем здійснення державної етнонаціональна політики в умовах Півдня України.

В середині 90-х років вийшли також інші збірки документів, нарисів та матеріалів, в тому числі присвячені етнічній ситуації в Одесі та на Одещині⁷. Але вони не враховують тих змін і тенденцій, що проявилися за останні роки, даних перепису 2001 р. Як вже зазначалося, авторка поставила собі за мету заповнити цю прогалину, проаналізувати особливості здійснення регіональної національної політики в Україні з урахуванням історичних тенденцій, що склалися в заселенні краю в попередні століття.

Яскравим прикладом багатоетнічності України є Причорноморський Південь, певні особливості заселення якого проявилися чи не з доби палеоліту. Пізніше, в III–II тис. до н.е. через цю територію або рухалися кочовики, змітаючи все на своєму шляху, або європейські землеробські народи формувалися як втохтонне населення з відчуттям певного впливу міграційних процесів, які особливо посилювалися на початку нашої ери, у період так званого великого переселення народів.

Важливою сторінкою в історії значних міграційних процесів стали події XVIII–XIX століть, що значною мірою визначили сучасний етнічний склад населення Північного Причорномор'я. В освоєнні цього регіону брали активну участь не лише селяни України та губерній європейської частини Росії, а й представники держав Західної і Південної Європи, Туреччини. Але саме слов'яни, які протягом століть боролися за домінування в цьому регіоні, зробили основний крок у освоєнні краю. І хоча систематична колонізація Таврійської губернії розпочалася ними у 1783 р. після приєднання Криму до Російської імперії, присутність як українців, так і росіян відчувалася тут

значно раніше. “Ухідники” займалися в цей період рибальством, полюванням, чумацтвом, випасом худоби.

Уже в XVI ст. вздовж правого берега р. Дніпра були розташовані слободи та курені Запорозької Січі, яку можна вважати осередком колонізаційного руху. В різні роки існувала Хортицька, Томаківська, Базавлуцька, Микитівська, Чортотлицька Січі. З території цих поселень українці здійснювали освоєння “дикого поля”. Західна частина степового материкового півдня та пониззя Дніпра також активно колонізувалася козаками Івана Мазепи, що у 1709 р. під тиском російської зброї змушені були залишити батьківщину. Їх поселення проіснували на півдні до кінця XVIII ст., коли Запоріжжя остаточно перейшло під владу Московської держави. Знищення козацтва дало можливість уряду заселити північну частину Бердянського повіту представниками російського етносу, також особливого поширення набрало іноземне переселення.

Німецьку колонізацію Півдня України відкрив Найсвітліший Маніфест від 4 грудня 1762 р., пізніше доповнений Маніфестом від 22 червня 1763 р. За урядовими документами колоністи отримували низку привілеїв: безкоштовне надання земель, звільнення від сплати податків терміном на 10 років, видача безвідсоткових позик, звільнення від військової служби, їм не заборонялося займатися ремеслом та торговельними операціями, будувати фабрики, вступати до цехів. Ці пільги поширювалися також і на нащадків іноземних переселенців. Наприкінці 80-х рр. у Херсонській губернії, до складу якої входила частина Одещини, нараховувалося вже 139 німецьких колоній (104,6 тис. чол.)⁸.

Після поділів Польщі на Півдні України засновуються єврейські землеробські поселення – Бобровий Кут, Сейдемену-ха в Херсонській губернії чисельністю близько 2 тис. чоловік.

З початку XIX ст. в краї значно збільшується кількість переселенців з Болгарії, які на початку XX років набували офіційного статусу колоністів. За ними була закріплена територія в 557 тис. десятин землі, яка в адміністративному

відношенні була поділена на чотири округи: Прутський, Кагульський, Ізмаїльський, Буджацький. У 1821 р. було засновано місто Болград⁹.

Російське населення було представлено в Ананіївському повіті 9 колоніями, Одеському – 11, Тираспольському – 16. Молдавани селилися переважно в Побужжі. В Ананіївському і Тираспольському повітах в хуторах мешкала значна частина польського населення. Греки віддавали перевагу великим припортовим містам, зокрема Одесі.

Уже в середині XIX ст. в сільській місцевості Херсонської губернії проживало 597,2 тис. (89,2%) українців, 64,6 тис. (9,5%) росіян, 9,25% молдаван, 7,02% євреїв, 4% німців, 1,1% білорусів, 1% болгар. Інші етноси становили до 0,5% населення¹⁰.

Таким чином, у заселенні Північного Причорномор'я брали участь представники різних за походженням народів, які опинилися в незвичному для себе середовищі – в меншості і сусідували не зі своїми одноплемінниками, а з представниками інших етносів. За таких умов необхідно було, по-перше, мирно співіснувати з сусідами, а по-друге, зберегти свою віру, традиції, культуру, мову, тобто свої етнічні особливості.

В умовах незалежності України постало завдання забезпечити основні права та свободи як українців, так і осіб, які належать до національних меншин. Першими найбільш важливими законодавчими актами, що визначили правову основу формування державної етнополітики, стали Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.), Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.), Декларація прав національностей (1 листопада 1991 р.), Закон України “Про національні меншини в Україні” (25 червня 1992 р.) та інші законодавчі акти, прийняті Верховною Радою України. В статті 11 Конституції України, прийнятої 28 червня 1996 р., сприяння консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України проголошується одним з визначальних завдань держави.

Комітетом Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин та Українським незалежним центром політичних досліджень на обговорення громадськості нещодавно представлено проект державної етнонаціональної політики. Здійснення державної етнополітики згідно з проектом, передбачається через довгострокові державні програми, спрямовані на прогнозування та регулювання етнонаціональних процесів в Україні. Концепція державної етнонаціональної політики, за задумом розробників, має стати документом безперервної дії, обов'язковим для врахування під час затвердження законів, урядових та регіональних програм з питань, що стосуються етнополітичної сфери суспільства.

Створюючи власну законодавчу базу, Україна як учасник загальноєвропейського процесу орієнтується на міжнародні стандарти у захисті прав меншин, приєднується до базових загальноєвропейських документів. Так, вступаючи до Ради Європи, у вересні 1995 р. Україна підписала, а в грудні 1997 р. ратифікувала Рамкову Конвенцію про захист національних меншин, які проживають у межах територій держав-учасниць. Конвенцією гарантуються права та свободи зберігати та розвивати елементи національної самобутності – релігію, мову, традиції та культурну спадщину (ст. 5), свободу мирних зборів та асоціацій (ст. 7), право створювати та використовувати друковані засоби масової інформації з метою одержання і поширення інформації та ідей мовою своєї національної меншини (ст. 9). Забороняється будь-яка дискримінація на підставі належності до національної меншини¹¹.

Ще одним міжнародним документом, підписаним нашою державою у Страсбурзі у травні 1996 р., стала Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, що вимагає забезпечення правової рівності мов національних меншин незалежно від чисельності кожної меншини. Виходячи з реалій етнополітичного життя нашої країни, Верховна Рада визнала, що положення Хартії застосовуватимуться до 13 мов таких національних

меншин: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської¹². Нині готується доповнення до Закону “Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин” з метою включення до списку ще й вірменської та ромської мов і взяття під захист держави як таких, що перебувають під загрозою зникнення, караїмської та кримчакської мови.

До національного етнополітичного законодавства входять також двосторонні і багатосторонні міжнародні договори, що гарантують права національних меншин у різних сферах життя. Тільки протягом 1991–1999 років Україною підписано 26 договорів, зокрема, з такими країнами, як Угорщина, Республікою Польща, Республікою Узбекистан, Республікою Білорусь, Румунією, Молдовою, Російською Федерацією. В договорах та в діяльності змішаних міжурядових комісій розглядаються також питання забезпечення освітніх, культурних та інформаційних потреб української меншини в перелічених країнах.

Таким чином, в Україні створено досить широку політико-правову базу щодо забезпечення прав національних меншин, ратифіковано більшість з чинних міжнародних документів.

Якою ж є їх дієвість на Півдні України? Як враховуються тут особливості етнічного складу населення, які зміни відбуваються в його середовищі?

Коректне проведення національної політики потребує врахування кількості етносів на Півдні України. Згідно з переписом населення в 2001 році в Одеській, Миколаївській і Херсонській областях, а також Автономній Республіці Крим національний склад в регіональному вимірі мав такий вигляд: українці (відповідно по регіонах) 62,8%; 81,9%; 82%; 24,3%, росіяни – 20,7%; 14,1%; 14,1%; 58,3%¹³.

Тобто абсолютну більшість населення, як і по всій Україні, крім Криму, становлять українці. Їх питома вага серед жителів регіону порівняно з переписом 1989 р. зросла на 20,8% (в Криму зменшилася на 2,4%).

Друге місце за чисельністю посідають росіяни. Їхня кількість порівняно з попереднім переписом зменшилася в регіоні на 25,4%, а загалом по Україні – на 26,6%¹⁴. Слід зазначити, що на зміну співвідношення питомої ваги різних етнічних груп мала вплив міграція між Україною і колишніми республіками СРСР.

Росіяни в регіоні мають сприятливі умови для культурно-освітнього розвитку. Тільки в Одеській області функціонує 230 російських шкіл – 25% від загальної їх кількості, 185 змішаних українсько-російських, російсько-болгарських, російсько-молдавських шкіл. Два університети – Одеський національний і Південноукраїнський – готують фахівців з російської мови та літератури. У всіх областях півдня є центри російської культури. Росіяни повною мірою представлені в органах державної влади та місцевого самоврядування.

Слід зазначити, що багатоетнічність регіону у сукупності з поширенням російської мови як мови міжнаціонального спілкування утворює сприятливий ґрунт для мовної русифікації українського населення. Наприклад, за останнім переписом в місті Одесі частка українців, які вважають рідною мовою мову своєї національності, становить лише 47,8%, а російську мову вважають рідною – 52%¹⁵. В цілому ж по Україні ці показники становлять відповідно 85,2% і 14,8%, тобто значно відрізняються¹⁶. Майже суцільно русифікованим є Крим. Таке становище вимагає від місцевих органів управління довготривалої гнучкої політики, уникнення силових методів. На це звертали увагу учасники регіональної науково-практичної конференції “Проблеми впровадження державної мови в навчальних закладах Одещини” (жовтень 2003 р.)¹⁷.

Окрім того, в Одеській області болгари становили 6,1%, молдавани – 5%, гагаузи – 1,1%, євреї, білоруси – по 0,5%. У Миколаївській області молдавани становили 1%, білоруси – 0,7%. У Херсонській області за українцями і росіянами йдуть білоруси – 0,7%, а в Криму кримські татари – 12%, білоруси – 1,4 %, татари – 0,5%¹⁸.

Як вже зазначалося, історико-географічні особливості заселення території Одещини зумовили формування тут районів з компактним проживанням ряду національних груп – молдаван, болгар, гагаузів. Найчисленнішими після українців і росіян є болгары. У 2001 році загальна кількість болгар становила 150600 чол. (6,1% від усіх жителів області). Болгарське населення компактно проживало в 46 населених пунктах 12-ти районів Одещини. Найбільша їх концентрація спостерігається в міжріччі Дністра та Дунаю: Арцизькому, Болградському, Тарутинському та інших районах проживає майже 80% болгар від загальної їх чисельності в Одеській області. Переважна кількість болгарського населення – 70 % проживає в сільській місцевості. В місті Одеса мешкає 13300 болгар, що становить 1,3% від загальної кількості жителів міста¹⁹.

Мову своєї національності вважають рідною 73% болгар обласного регіону. У 33 загальноосвітніх школах Одещини болгарську мову як дисципліну вивчають близько 8 тисяч учнів, у багатьох школах діють також факультативні групи.

У м. Болграді функціонує болгарсько-українська гімназія. Педагогічні кадри для шкіл з болгарською мовою навчання в Одеській області готують Південноукраїнський педагогічний університет (м. Одеса), Одеський національний університет (м. Одеса), Ізмаїльський державний гуманітарний університет, Білгород-Дністровський педагогічний коледж. В області виходить телевізійний тижневик “Роден край”, видаються болгарською мовою підручники, художня література. В Болградському, Іванівському, Ізмаїльському, Тарутинському районах діють фольклорно-етнографічні центри болгарської культури²⁰.

У Криму діє болгарське культурно-просвітницьке товариство, яке займається вирішенням питань про повернення депортованих болгар. Бессарабські болгары об’єднані в Бессарабське регіональне товариство ім. Кирила і Мефодія.

Молдавське населення, загальна кількість якого в Одеській області досягає 123 800 чол. (5 %), компактно проживає в районах, що межують з Молдовою – Котовському, Ренійському,

Тарутинському, де його питома вага в загальній кількості становить 18–49%, а також в інших районах Одеської області. 7 тисяч учнів навчаються в 11 загальноосвітніх школах з молдавською мовою навчання, ще 3 тисячі – в змішаних російсько-молдавських і українсько-молдавських школах²¹. Педагогічні кадри для них готує Одеський Південноукраїнський університет, Ізмаїльський державний університет, Білгород-Дністровський коледж. В області діє 23 молдавські фольклорні колективи. Інтереси молдавського населення в Одесі представляє товариство “Лучаферул” і обласний християнсько-демократичний альянс молдаван.

В Одеській області також проживає 27600 гагаузів – 90% всіх гагаузів, які мешкають в Україні.

Одним з найдавніших етносів південного краю є євреї. Їх кількість помітно зменшилася у складі населення, наприклад, лише в Одеській області з 2,6% до 0,5% за період після перепису 1989 р.²², що пов’язано з їх від’їздом за кордон до Ізраїлю та інших країн. В Одесі і Херсоні функціонують школи з єврейською мовою навчання. В Одеській області діє три єврейські культурні товариства. Об’єднана єврейська громада Криму випускає газету “Шолом”, пропагує національну культуру. На Херсонщині працює Херсонське міське товариство єврейської культури.

Плідно працює також одеський центр грецької культури “Елада”, фонд грецької культури, товариство греків у Херсоні, община греків “Відродження”. Крім того, в південному регіоні діють польські, азербайджанські, грузинські, чеські, дагестанські, чеченські, італійські, корейські та інші національно-культурні товариства та установи. На Одещині в жовтні 1993 р. була створена Асоціація національно-культурних і культурно-просвітницьких об’єднань Одеської області, що вже в 1997 р. нараховувала 18 членів²³.

У межах південного регіону доводиться вирішувати проблему повернення в Україну німецького населення, незаконно депортованого сталінським режимом, зокрема, ведеться

робота щодо облаштування депортованих німців, компактно розселених в Березівському, Комінтернівському, Овідіопольському районах Одещини. Одеське відділення німецького національно-культурного товариства “Відергебурт” (“Відродження”) ставить собі за мету досягнення повної реабілітації німців, відродження рідної мови, традицій, культури, релігії, сприяння в поверненні німців із інших регіонів. До розв’язання цього питання підключилася й Німеччина. Але залишаються великі труднощі, пов’язані з недостатністю правового механізму, обмеженістю матеріальних і фінансових ресурсів тощо.

Особливої уваги заслуговує сучасний стан етнічної ситуації в Автономній Республіці Крим, зокрема, соціально-культурна і правова адаптація репатріантів. Загалом за останнім переписом з усього населення у 2 млн. 24 тис. осіб на росіян припадає 1 млн. 180400 чоловік (58,3%, зменшення на 7,3%); на українців – 492,2 тис. (24,3%, збільшення на 2,4%). В порівнянні з переписом 1989 р. кількість кримських татар на півострові збільшилася у 6,3 рази (з 1,9% до 12%) і становить 243 400 осіб, вірменів – у 3,6 р.б. (8700 осіб)²⁴. Місцеві органи влади намагалися в рамках наявних можливостей задовольнити проблеми репатріантів.

У червні 1992 р. при Раді Міністрів Криму було створено управління у справах депортованих вірмен, болгар, греків і німців, яке приступило до розробки схеми-прогнозу розселення репатріантів, що дало змогу уникнути потоку стихійної міграції. В листопаді 1993 р. запрацював Державний комітет Криму у справах національностей, а в 1995 р. у складі міськвиконкомів і райдержадміністрацій були створені відділи міжнаціональних відносин.

Перший Державний бюджет незалежної України передбачав виділення в 1992 р. на заходи для повернення і влаштування депортованих 6,76 млрд. крб.²⁵ Ці кошти були освоєні. Але без використання додаткових джерел фінансування цей процес може значно затягнутися. Тому, розглядаючи проблему кримськотатарського народу як загальнодержавну і міждержавну, слід

добиватися участі ООН та країн СНД, де раніше проживали депортовані громадяни, в облаштуванні переселенців, наданні довгострокових кредитів тощо.

Таким чином, розбудова України як демократичної правової соціальної держави з багатонаціональним складом населення потребує вирішення цілого комплексу проблем, серед яких надзвичайно важливими є збереження українського етносу та національних меншин, створення найсприятливіших умов для їх розвитку.

Своєрідною лабораторією з вивчення етнонаціональних процесів, формування національної регіональної політики може стати Південь України – Автономна Республіка Крим, Одеська, Херсонська та Миколаївська області. Зокрема, історичні особливості заселення регіону призвели до становлення надзвичайно різнобарвного поліетнічного складу населення і певною мірою дискримінованого статусу культури і мови титульної нації – українців. Тому завдання відродження національних цінностей, національної свідомості для населення Півдня України залишається надзвичайно актуальним.

¹ Див.: *Курас І.Ф.* Етнополітика: історія та сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К., 1999; *Пономарьов А.* Українська етнографія. – К., 1994; *Римаренко Ю.І.* Національний розвій України: проблеми і перспективи – К., 1995; *Смолій В.А., Гуржій О.І.* Як і коли почала формуватись українська нація. – К., 1991; *Рудницька Т.М.* Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К., 1998; Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / За ред. чл.-кор. НАН України *В.Наулка* – К., 2001 та ін.

² Мала енциклопедія етнодержавознавства / Відп. ред., керівник автор. колективу *Ю.І.Римаренко*. – К., Генеза, 1996.

³ *Шелест Д.С., Юрченко М.М.* Політико-правові основи етнодержавотворення в Україні. – Одеса, 1999.

⁴ *Ларченко М.* Національні меншини. Правові запобіжники дискримінації // Віче – 2004. – № 4. – С. 11–13.

⁵ *Котигоренко В.* Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 роках // Людина і політика – 2003. – № 2. – С. 12–26; *Бабич О.* Права національних меншин на сучасному етапі розвитку Української держави. // Збірник наук. праць НДІУ. – К., 2005. – Т.5. – С. 404–411 та ін.

⁶ Етнічна карта Півдня України (Соціокультурні та етнополітичні аспекти). Вип. 1. Одеська область. – Одеса, 1996; Етнічна карта Півдня України. Вип. 2. Херсонська область. – Одеса, 1997.

⁷ Одесса: город – агломерация – портово-промышленный комплекс (Под общей ред. проф. *О.Г.Топчиева* – Одесса, 1994); Одесі – 200: Матер. міжнар. наук.-теор. конф., присв. 200-річчю міста. – Одеса, 1994; Багатонаціональний Одеський край: образ та реальність: Документи, нариси, матеріали / За ред. *М.Н.Губогло, О.П.Якубовського*. – М., 1997; *Шелест Д.С.* Одеса: час випробувань і надій (XX століття): Історико-краєзнавчий нарис. – Одеса, 2000; Одеський регіон: природа, населення, господарство. / За заг. ред. *О.Г.Топчієва*. – Одеса, 2003 та ін.

⁸ *Кушнір В.Г.* Народознавство Одещини. Ч. 1. – Одеса: 1996. – С. 10.

⁹ Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матер. X міжнар. наук.-практ. конф. “Стан, проблеми, перспективи розвитку українознавства”. 18–20 жовтня 2001 р. – К., НДІУ, 2001. – С. 89.

¹⁰ *Кушнір В.Г.* Народознавство Одещини. ... – С. 11.

¹¹ Див. Віче. – 2004. – № 4. – С. 12.

¹² Там само, С. 12.

¹³ Див.: Урядовий кур’єр. – 2002. – 28 грудня. – С. 11–12.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Итоги всеукраинской переписи населения 2001 года по Одессе. – Одесский вестник. – 2003. – 20 февраля. – С. 6.

¹⁶ Див.: Урядовий кур’єр. – 2002. – 28 грудня. – С. 11.

¹⁷ Див.: Проблеми впровадження державної мови в навчальних закладах Одещини : Матеріали регіон. наук.-практ. конф. 21–22 жовтня 2003 р. – Одеса, 2003.

¹⁸ Див.: Урядовий кур’єр. – 2002. – 28 грудня. – С. 12.

¹⁹ Див.: Одеський регіон: природа, населення, господарство... – С. 48–49.

²⁰ Конституція України та відродження культури національних меншин Одещини: Наук.-практ. конф. 12–13 червня 1997 р. – Одеса, 1998. – С. 64.

²¹ Одеський регіон С. 49.

²² Див. : Одесский вестник. – 2003. – 20 февраля. – С. 6.

²³ Див.: Конституція України та відродження культури національних меншин Одещини – С. 15–23.

²⁴ Див. : Урядовий кур’єр. – 2002. – 28 грудня. – С. 11.

²⁵ Див.: *Шелест Д.С., Юрченко М.М.* Політико-правові основи. – С. 84–86.